
ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱԿԱՑԱՐԱԿԱՆ ԵԼՈՒՅԹՆԵՐՆ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 1903 ԹՎԱԿԱՆԻՆ

ՄԿՐՏԻՉ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ

XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին ցարական իշխանությունների՝ հայերի հանդեպ վարվող գաղութային քաղաքականությունը հասել էր իր բարձրակետին: Ամեն գնով հայ ժողովրդին ճնշելու և ձուլելու այդ քաղաքականությունն առավել ցայտուն դրսևորվեց սկսած այն ժամանակահատվածից, երբ 1896թ. Կովկասի կառավարչապետ նշանակվեց Գոլիցինը: Ահա թե ինչպես է նրան բնորոշում Լեոն. «...հայերի վերաբերմամբ գոլիցինյան ատելությունը կատարելապես մի հիվանդագին երևույթ էր կազմում: Իր առաջին իսկ քայլերից Գոլիցինը հայտարարեց, թե պիտի արմատախիլ անի Հայոց հարցը: Հետո, հետզհետե, բանը հասավ այն աստիճանին, որ Գոլիցինն անհանդուրժելի էր համարում, որ հայ ժողովուրդ է ապրում աշխարհիս վրա: Ոչնչացնել՝ ամենքին և միայն մի հատ թողնել մարդաբանական թանգարանի համար՝ սա՛ էր ցարական կոպիտ ու ինքնահավան սատրապի իդեալը»¹: Նույն այդ Գոլիցինը նախաձեռնեց և կառավարության հաստատմանը ներկայացրեց հայոց եկեղեցապատկան գույքերի ու դրամագլուխների բռնագրավման նախագիծը, որն էլ հրամանագրի տեսքով հաստատվեց Նիկոլայ 2-րդի կողմից 1903թ. հունիսի 12-ին, որն ի կատար ածելու համար կովկասյան իշխանությունները սկսեցին նախապատրաստություններ տեսնել: 1903 թ. հունիսի 30-ին ներքին գործերի նախարար Պլենն հաստատեց Հայ առաքելական եկեղեցու կալվածները և դրամագլուխները պատկան նախարարություններին հանձնելու կարգի մասին կանոնները, որոնք համաձայնեցված էին երկրագործության և պետական գույքի նախարարների հետ²: Հիշյալ կանոնները բաղկացած էին 10 կետերից և մեկ ծանոթությունից³: Կովկասի հայաբնակ բոլոր

¹ Տե՛ս Լեոն, Անցյալից, Երևան, 2009, էջ 138:

² Տե՛ս «Մշակ», 1903, N 195:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 94, ց. 9, գ. 58, թ. 1-4, տպագիր, ռուսերենից թարգմանություն:

վայրերի գինվորական և ոստիկանական իշխանությունները Թիֆլիսից ստացան շտապ և կտրուկ շրջաբերականներ, որոնցով կարգադրվում էր պահանջել եկեղեցական կալվածքներն ու դրամագլուխները, թույլ չտալ բողոքել, հսկել, որ նյութական արժեքները չպահվեն: Հայերի դիմադրության դեպքում կարող էր զորք բերվել: Բանկերը հրաման ստացան արգելքի տակ առնել հայոց ազգապատկան գումարները, Էջմիածնի Սինոդին կարգադրվեց հանձնել դրամներն ու հաշիվները, թեմական առաջնորդներից պահանջեցին դրամագլուխների և գույքի ցուցակները, երեցփոխներին հրահանգեցին ծախսեր չանել⁴: Արդեն իսկ շրջանառության մեջ դրված հրամանագրի դեմ տեղի ունեցան հակացարական ելույթներ ինչպես Արևելյան Հայաստանում, այնպես էլ Կովկասի հայաշատ բնակավայրերում: Հրամանագրի չեղարկման համար պայքարի առաջացման և ծավալման հարցում ուսումնասիրողների մոտ կան որոշ տարակարծություններ: Մասնավորապես նրանցից Վ. Երկանյանը գտնում է, որ պայքարը կրում էր տարերային բնույթ. «...Առաջին միտքը, որ համակեց հայ հասարակության տարբեր խավերին, չենթարկվելու, դիմադրելու միասնական ձգտումն էր: Ամենուրեք տարերային հավաքներ ու ժողովներ էին կազմակերպվում, որոշում էին պայքարի ելնել, հանրագրեր էին կազմում և ուղարկում Էջմիածին ու թեմական առաջնորդներին՝ պահանջելով չենթարկվել ցարի որոշմանը, բողոքել, դիմադրել...»⁵: Մինչդեռ Վարանդյանը հակացարական ելույթների սկիզբն ու ծավալումը կապում է հիմնականում ՀՅԴ-ի հետ. «Ո՞վ էր, որ պիտի յանդգնէր ըմբոստանալ ռուս վեհապետի կամքին դեմ... Կաթողիկոսը «զառամեալ խամաճիկ» մըն էր Գոլիցիններու աչքին, իսկ ռուսահայ ժողովուրդը՝ անխօս կատարող բռնապետական բոլոր հրամաններուն: Մոռցեր էին մէկ բան միայն: Հաշիւ չէին առեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան գոյութիւնը»⁶: Հիմնահարցի ուսումնասիրողներից մեկ ուրիշը՝ Աճեմյանը, ընդունելով հանդերձ ՀՅԴ կարևոր դերակատարումը հակացարական շարժման կազմակերպման հարցում, գրում է «...Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը կը ստանձնէր ժողովրդական ինքնապաշտպանութեան ղեկավարութիւնը: Դաշնակցութեան կուսակցական մարմիններու նախաձեռնութեամբ կազմուեցաւ «Հայկական Ինքնապաշտպանութեան Կեդրոնական Կոմիտէ» անունով գաղտնի մարմին

⁴ Տե՛ս **Հ.Աճեմյան**, Հայոց Հայրիկ (1820-1907), Պուենոս-Այրես, 1957 թ., էջ 761:

⁵ Տե՛ս **Վ. Երկանյան**, Պայքար հայկական նոր դպրոցի համար Անդրկովկասում, Երևան, 1970 թ., էջ 241-242:

⁶ Տե՛ս **Մ. Վարանդեան**, Հ.Յ.Դաշնակցութեան պատմութիւն, Երևան, 1992 թ., էջ 274-275:

մը, որ Կովկասի հայաբնակ քաղաքներու, գաւառական կեդրոններու և մինչև անգամ գիւղերու մէջ ունեցաւ իւր մասնաճիւղերը...», բնավ չի թերագնահատում Հայոց հայրապետի և ժողովրդի դերը. «Երկու ուժ միայն մնացին անտեսու մոռացուած, - Հայ ժողովուրդը, որ տերն է եկեղեցական հարստութեան և ժողովրդից ընտրուած կաթողիկոսը, որ մեկի ներկայացուցիչն է և միւսի աւանդապահ վերահսկողը»⁷: Ուսումնասիրողներից Ներսիսյանը ևս համակարծիք է Վարանդյանի տեսակետին: Նա գրում է. «...Ահա այս իրավիճակում կրկին ասպարեզ նետուեց Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը՝ գնալով երկրորդ, այս անգամ ընդդէմ ցարական Ռուսաստանի պայքարի ճակատի բացմանը: Մ.Վարանդեանի արտահայտութեամբ ցարական իշխանատուները (յատկապես Գոլիցինը և ներքին գործոց նախարար Պլենն) «Մոռցեր էին մէկ բան միայն: Հաշուի չէին առեր Հ.Յ.Դաշնակցութեան գոյութիւնը»⁸:

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, ուսումնասիրողները հակացարական շարժման ղեկավարների և դերակատարների ճշգրտման հարցում համակարծիք չեն: Մեր կարծիքով հայ ժողովուրդն իր բոլոր խավերով՝ հոգևորական թե շինական, կուսակցական թե մտավորական, ռամիկ թե մեծահարուստ, ինչպես նաև գաղթօջախների հայությունը միավորված էր հրամանագրի չեղարկման համար մղվող պայքարում: Թե ինչ ընթացք ստացան իրադարձությունները հրամանագրի հրապարակմանը հաջորդող շաբաթներին, ցույց են տալիս Կովկասի հայաշատ բնակավայրերում և Արևելյան Հայաստանում տեղի ունեցած հակացարական ելույթները: Արևելյան Հայաստանում ցարական հրամանագրի չեղարկման պայքարի առաջին օջախը Ղարաքիլիսան էր, որտեղ Խրիմյանը եկավ Թիֆլիսի հայության բողոք-քաջալերանքից հետո և նպատակ ուներ ուղևորվելու Էջմիածին: Աճեմյանը գրում է. «Հայրիկը Թիֆլիսէն ճամբայ կ, ինչպէս դեպի Էջմիածին: Ղարաքիլիսէի և շրջակա գիւղերու ժողովուրդը կայարան խոնուած անոր գալուն կըսպասէր: Ոստիկանութիւնը թէև կը փորձէ արգիլել, որ ժողովուրդը չը մօտենայ գնացքին, բայց հէնց որ գնացքը կը կենայ, բազմահազար ամբոխը «Կեցցե՛ Հայրիկ» աղաղակներով կը պատռէ ոստիկանութեան շղթան և կը շրջապատէ գնացքը, որում մէկ վագոնին մէջ, պատուհանի ապակիներուն ետևէն Հայրիկը կը դիտէր յուզուած ժողովուրդի ցույցը և կը լսէր անոր ծայնը- «Հայրի՛կ, ժողովուրդը քեզ հետ է», «Կեցցե՛ Հայրիկը»⁹:

⁷ Տե՛ս Հ.Աճեմյան, «Հայոց Հայրիկ», էջ 761-763:

⁸ Տե՛ս Ա.Ներսիսեան, Հ.Յ.Դաշնակցութեան պատմութիւն (1898-1908թթ.), հատոր Բ, Բեյրութ, 2008, էջ 214- 215:

⁹ Տե՛ս Հ.Աճեմյան, նշվ. աշխ., էջ 765:

Թիֆլիսի և Ղարաքիլիսայի դեպքերը խաղաղ բնույթ էին կրում, և ժողովուրդը բավարարվում էր միայն կոչերով, սակայն մյուս քաղաքներում տեղի ունեցած ցույցերում հնչում են անհնազանդության և ոստիկանության հետ առճակատման կոչեր: Դրանցից առաջինը Ալեքսանդրապոլի իրադարձություններն էին:

Ընդ որում Ալեքսանդրապոլի դեպքերից սկսած ավելի խոսուն են դառնում աղբյուրները թե՛ մանրամասների, թե՛ նկարագրությունների առումով: Հուլիսի 28-ին ալեքսանդրապոլցիները կազմակերպեցին կաթողիկոսին քաջալերելու և իրենց բողոքն իշխանությունների քայլերի հանդեպ արտահայտելու ելույթ: «Դրոշակ»-ում կարդում ենք. «... մօտ 5000 հոգի, տղամարդիկ ու կանայք, հաւաքած առաջնորդարանի դրան՝ սպասում էին կաթողիկոսի դուրս գալուն, որպէս զի յայտնեն նրան իրենց արդար բողոքը: Ուղարկւեցին պատգամաւորութիւններ: Սրանց բոլորին ունկնդրելով՝ կաթողիկոսը խոստացավ ոչ մի թուղթ չստորագրել, ոչինչ չյանձնել և բողոքել կառավարչական կարգադրութեան դեմ: Ապա քիչ յետոյ՝ շրջապատւած իր շքախմբով՝ դուրս եկաւ առաջնորդարանից և դիմեց դէպի կայարան: Այդ րոպէին անսովոր իրարանցում ընկաւ ժողովրդի մէջ, բոլորը միաբերան գոչեցին. «Վեհափա՛ռ, մի՛ յանձնիր, մերժի՛ր, մենք քեզ հետ ենք», «Վեհափա՛ռ, բողոքի՛ր, մերժի՛ր»¹⁰: Ալեքսանդրապոլի իրադարձություններն իրենց ծավալի և ունեցած արձագանքների տեսակետից աննախադեպ էին: Ալեքսանդրապոլի ցույցի հաջորդ օրն իսկ՝ հուլիսի 30-ին, կաթողիկոսը հրամայեց Մայր աթոռի միաբաններին հավաքվել և խորհրդածության նյութ դարձնել կայսերական նոր հրամանը (հունիսի 12-ի հրամանագիրը-Մ.Դ.) Հայ եկեղեցու գույքերի և կալվածքների կառավարման նոր եղանակի մասին նրանց կարծիքը լսելու համար: Ահա մի հատված այդ փաստաթղթից. «Ժողովականներ միաձայն որոշեցին, խնդրել Նորին Սրբութեան Վեհափառ Հայրապետին իբրև ընդհանրական Գլխոյ Հայաստանեայց ս. Եկեղեցւոյ, որի անբաժան լրութեան են պատկանում բոլոր Հայ Եկեղեցական կալուածներ, գոյքեր և դրամագլուխներ, որպէսզի Նորին Սրբութիւն օրինական կարգով բողոքէ առ Նորին Կայսերական Մեծութիւն չը գրկելու Հայոց եկեղեցին իւր բազմադարեան իրաւունքներից և չը դնելու նորան անտանելի կացութեան մէջ»¹¹: Առավել ազդեցիկ էր օգոստոսի 3-ին Երևանում տեղի ունեցած ցույցը: Քաղաքի կենտրոնում Ս. Լուսավորիչ եկեղեցում այդ

¹⁰ Տե՛ս «Դրոշակ», N 7, օգոստոս, 1903:

¹¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 16, գ. 333, թ. 6-7, ձեռագիր, քնագիր, նույնը կա ռուսերենով 5-րդ թերթի վրա:

օրը Ջմյունիայի հանգուցյալ առաջնորդ Մելիքսեդեկ եպիսկոպոս Մուրադեանի մահվան աղիթով կատարվելու էր հոգեհանգիստ, որտեղ ներկա պետք է լինեին նաև առաջնորդ Սուքիաս արքեպիսկոպոսը: Ի վերջո ժողովրդի ճնշման արդյունքում Սուքիաս արքեպիսկոպոսը շարժվում է դեպի Էջմիածին: Նազարյան փողոցը լցվեց մոտ 5000 հոգուց բաղկացած ամբոխով, որն անվերջ աղաղակում էր՝ «Բոլորը, բոլորը դեպի Էջմիածին»: Ժողովրդի ծայրը Աստաֆյան փողոց հասնելով՝ շարժվում է դեպի Էջմիածին: Չնայած ճանապարհին ոստիկանությունը, որոնց օգնության էին եկել Վաղարշապատի ուժերը (ընդհանուր 250 զինված ոստիկան և զինվոր), մի քանի փորձ կատարեց խոչընդոտելու ցուցարարների ընթացքը, սակայն ապարդյուն: Ամբոխը ճեմարանի մուտքով լցվեց վանքի բակը: Վեհարանի մուտքը պահող զինվորները դողդողալով մի կողմ քաշվեցին: 10 հոգուց կազմված մի պատգամավորություն մտավ վեհարան՝ իր հետ առած առաջնորդին (Սուքիաս արքեպիսկոպոս-Մ.Դ.): Ծերունի կաթողիկոսի դիմավորումն ազդու էր, մտքերը խաղաղեցնող: Ժամը 7-ին ցուցարարները վերադառնում էին նույն հաղթական կոչերով: Տպավորությունը հսկայական էր... Բանտարկված են 30-ից ավելի հայեր¹²: Կաթողիկոսին հանդիպելու եկած տասը պատգամավորներին Խրիմյանը հուսադրել էր: Ահա թե ինչ է գրում Աճեմյանը. «...Հայրիկը հուզումով ու հաճույքով խօսեցաւ պատգամատրներու հետ և խոնարհուելով Հայ ժողովրդի կամքին առջև խօսք տուաւ կատարել իւր պարտքը»¹³: Այն հանգամանքը, որ Երևանից Էջմիածին երթով շարժվող ժողովրդի դեմ զենք չկիրառվեց, մեր կարծիքով բացատրվում է նախ նրանով, որ այն կրում էր խաղաղ բնույթ և երկրորդ, կենտրոնական իշխանության (Կովկասի կառավարչապետի) կողմից չկար համապատասխան թույլտվություն: Տեղեկանալով, որ հրամանագրի կենսագործումը ձգձգվում է, և կարող են չնախատեսված խնդիրներ առաջանալ, ցարական իշխանությունները սկսում են սպառնազին տոնով կաթողիկոսից պահանջել հնազանդություն: Ահա թե ինչ էր պահանջում ներքին գործերի նախարար Պլևեն Հայոց հայրապետին օգոստոսի 5-ին ուղարկված գրության մեջ. «Տեղեկանալով, որ յունիս 12-ի Բարձրագոյն հրամանի կատարումը եկեղեցական ստացվածքի մասին ձգձգուում է, խնդրում եմ Ձերդ Սրբությունից անմիջապէս կարգադրութիւն անել այս մասին: Ամեն յապաղումն, որպէս անհնազանդութիւն թագա-

¹² Տե՛ս «Դրօշակ», N 7, օգոստոս, 1903:

¹³ Տե՛ս Հ. Աճեմյան, Հայոց Հայրիկ, էջ 768-769:

տրի կամքին, ծանր հետևանքներ կունենայ»¹⁴: Օգոստոսի 6-ին կաթողիկոսը հեռագրում է Պլեեին հայոց եկեղեցիների ունեցվածքի իրավունքների վերաբերյալ կառավարության նոր կարգադրության կատարումն առժամանակ հետաձգելու խնդրանքով, ապա, պատասխան չստանալով, օգոստոսի 10-ին դիմում է կայսրին՝ նրա հետ անձամբ տեսակցություն խնդրելով¹⁵: Օգոստոսի 13-ին կաթողիկոսը ստանում է Պլեեի նամակը, որով պատասխան էր տրվում խնդրանքներին: Նախ՝ կայսեր անունից հրահանգում էր. «Հայ-լուսավորչական հոգևորականության ատելի տևողական անհնազանդութեան դեպքում մտածել այն մասին, թե արդե՞ք ո՞ր չափով ռուս միապետության Հայ-լուսավորչական եկեղեցու կառավարութեանը նուիրում կազմակերպութիւնը շարունակում է համապատասխանել պետութեան շահերին»: Ապա նաև պարզաբանվում էր, որ եթե կաթողիկոսը ցանկանում է ցարին ներկայանալ, դա պետք է կատարի Կովկասի քաղաքացիական մասի կառավարչապետի միջոցով, իսկ օգոստոսի 10-ին հղած խնդրանքը՝ ցարին հանդիպելու մասին, մերժվում է¹⁶: Ըստ էության հիշյալ նամակով Պլեեն կայսեր բերանով կասկածի տակ էր դնում հայոց եկեղեցին որպես կառույց պահելու նպատակահարմարությունը: Փաստն այն է, որ նույն այդ կառավարությունը հունիսի 12-ի օրենքով արդեն իսկ խախտում էր նախկինում գործող կարգը՝ խլելով եկեղեցու ունեցվածքը, և այս պայմաններում խոսել օրենքով խլվածը ևս մեկ անգամ խլելու մասին զավեշտ էր դառնում: Միգուցե սրանք միայն Պլեեի ցանկություններն էին ցարի անունից մատուցված, քանզի ցարին հանդիպելու հաջորդ խնդրանքին անդադառնալով՝ շեշտվում է, որ քաղաքացիական մասի կառավարչին տեղեկացնելու միջոցով կարելի է կազմակերպել հանդիպումը: Ենթադրվում է, որ ցարին ուղղված գրությունը նույն այդ կառավարչապետի միջոցով տրամադրվել է Պլեեին: Դժվար է հավատալ, որ ցարը ստացել էր կաթողիկոսի գրությունը, այլապես պատասխանը կգար ոչ թե Պլեեի, այլ Նիկոլայ 2-րդի անունից: Այս պայմաններում նույն այդ Պլեեն, ցանկանալով խուսափել ժողովրդական ցամաք հետագա ծավալման բարդություններից, կառավարչապետ Գոլիցինին հեռագրում էր. «Եթե դիմադրությունը շատ մեծ է, ժամանակավորապես հետաձգեցե՞ք գործադրությունը»: Գոլիցինը համարձակությամբ պատասխանում էր. «Բարձրագույն հրամանը կկատարվի երկու շաբաթվա ընթացքում»¹⁷: Երևանի

¹⁴ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 56, ց. 16, գ. 349, թ. 10, ձեռագիր, բնագիր:

¹⁵ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 56, ց. 16, գ. 349, թ. 13, ձեռագիր, բնագիր:

¹⁶ Տե՛ս «Ռևոլյուցիոն կոչեր և թռուցիկներ», Երևան, 1960, էջ 661:

¹⁷ Տե՛ս Հ. Աճեմյան, Հայոց Հայրիկ, էջ 779:

իրադարձությունների անմիջական ազդեցության տակ օգոստոսի 6-ին նմանատիպ ցույց է կազմակերպվում Աշտարակում: Կրկին նպատակը երթով Էջմիածին գնալն ու կաթողիկոսին զորավիզ լինելն էր: Բախումների արդյունքում չորս եկեղեցական ձերբակալվում են ու աքսորվում Քութայիսի նահանգ: Ձերբակալվում է նաև 40-ի չափ ցուցարար: Նույնպիսի անհաջողություն է կրում Էջմիածին գնալու սուրմալեցիների փորձը: Դրանից հետո պայքարելու իրենց վճռականությունը հայտնելու համար մարդիկ սկսում են Էջմիածին գալ ուխտավորների անվան տակ: Իշխանությունն ստիպված է լինում արգելել ուխտագնացությունը¹⁸: Ցարական իշխանություններն իրենց պատժիչ գործողություններով չկարողացան ժողովրդական պայքարի դեմն առնել: Իշխանության համար նոր բարդություններ կարող էր առաջացնել նախապես (1903 թ. ապրիլի 5-ի կոնդակով կաթողիկոսը մեռնոսրինեքի օր էր որոշել սեպտեմբերի 28-ը) նշանակված մեռնոսրինեքը: Գոլիցինը խնդրում էր կաթողիկոսին հետաձգել սեպտեմբերի 28-ին նշանակված մեռնոսրինեքը մինչև մի այլ՝ աւելի բարեպատեհ ժամանակ¹⁹, - գրում է Աճեմյանը: Կաթողիկոսը փորձեց խուսափել ժողովրդական լայն հուզումներից և մեռնոսրինեքը կատարել նշանակված ժամանակից առաջ՝ օգոստոսի 24-ին: «Գաղտնիքը հրապարակ եկաւ և շրջակայ գիւղերից շատ կարճ ժամանակայ մէջ հաւաքեց Էջմիածնում մօտ 3000 ժողովուրդ: Այդ բազմությունից 400-500 կանայք վճռում են իրենց կողմից մի ցույց անել: Ժամերգությունից հետո կանայք դիմում են վեհարանի բակը՝ աղաղակելով «Կեցցե՛ հեղափոխություն, կեցցե՛ հայ ժողովուրդը, հայ եկեղեցին և նրա անբռնաբարելի իրավունքը, կորչի՛ բռնակալությունը»: Կանանց միջից ընտրվեցին մի քանի պատգամավորներ, որոնք ներկայացան Հայրիկին: Նրանք միաբերան կրկնեցին. «Հայ ժողովուրդը առաջարկում է Վեհափառին՝ բոլոր ուժերով բողոքել ռուս բռնակալ կառավարության վերջին կարգադրության դեմ՝ հայ եկեղեցական կալվածքները հափշտակելու նկատմամբ և ո՛չ մի դեպքում կամովին չհանձնել կալվածքները: Թող կառավարությունը բռնի ուժով խլի, որպես ավազակ»: Հայրիկը խոստանում է մինչև վերջին շունչը դիմադրել ու երբեք չհանձնել կամավոր կերպով: Հակացարական շարժման հաջորդ օջախը Կարսն էր, որտեղ օգոստոսի 24-ին տեղի ունեցած Մ.Մուրադյանի հոգեհանգստին մեծ բազմության հավաքվելը (շուրջ 6000 հոգի)

¹⁸ Տե՛ս **Վ. Երկանյան**, Պայքար հայկական նոր դպրոցի համար Անդրկովկասում, էջ 242-243:

¹⁹ Տե՛ս **Հ. Աճեմյան**, նշվ. աշխ., էջ 780:

ոստիկանությանը ստիպեց որևէ քայլի չդիմել²⁰։ Կառավարչապետ Գոլիցինը կարգադրեց նահանգապետերին նախապատրաստվել սեպտեմբերի 1-ից գույքը ընդունելուն։ Յուրում տրվեց դիմադրության հանդիպելու դեպքում դիմել բռնի միջոցների։ Կարգադրություն արվեց խստությամբ ստուգել երկաթուղային գնացքները՝ զենքի և արգելված իրերի փոխադրումը կանխելու համար, ուժեղացվեց սահմանի պահպանությունը՝ էջմիածնին օգնելու նպատակով արևմտահայերի մուտքը արգելելու համար²¹, - գրում է Երկանյանը։ Հայոց եկեղեցու գույքը և կալվածքները բռնագրավելուն ուղղված ցարական իշխանությունների գործողություններն ընդլայնեցին հակացարական ելույթների աշխարհագրությունը, և գույքի ընդունման հանձնաժողովները դիմադրության հանդիպեցին գրեթե բոլոր հայաբնակ և հայաշատ քաղաքներում ու գյուղերում։ Ղարաքիլիսայում այնքան ուժեղ դիմադրության հանդիպեցին իշխանությունները, որ նույնիսկ ոստիկանները չմիջամտեցին նյութական արժեքների բռնագրավմանը։ Ահա թե ինչ է այդ մասին գրում Աճեմյանը. «Մեծ Ղարաքիլիսայի մեջ օգոստոսի 31-ին մոտ 8000 ժողովուրդը հսկայական ցույց կատարեց։ Գանձակի զոհերի հոգեհանգիստ և սգահանդես, թափոյներ և աղաղակներ իրար խառնված և՛ ահավոր, և՛ հուզիչ ժամեր ստեղծեցին։ Ոստիկանությունը սարսափի մատնուած հրապարակներեն քաշված էր»²²։ Կարսում սեպտեմբերի 2-ին գույքերն ընդունող հանձնաժողովը ներկայանում է Կյուրեղ վարդապետին՝ պահանջելով հայոց եկեղեցիների կալվածքների ցուցակներն ու գույքերը։ Վարդապետը կտրուկ մերժում է այդ պահանջը։ Աճեմյանն այդ մասին գրում է. «Իսկույն եկեղեցու զանգերը ղողանջեցին և ժողովուրդը հավաքվեց առաջնորդարանի առջև, ապա խմբերի բաժանված վազեցին դեպի եկեղեցիներ։ Յուցարարների թիվը մոտ 5000 էր»²³։ Եթե հայկական աղբյուրներում խոսվում է 4 զոհի, բազում վիրավորների և 85 ձերբակալվածների մասին, ապա ռուսական աղբյուրներում թվերը կրճատված են. «Պահակագործից 1-ը վիրավորվեց և մի քանիսը ստացան վնասվածքներ։ Ամբոխի մեջ 1-ը սպանվեց և 2-ը վիրավորվեցին։ Ձերբակալվեց 77 մարդ, այդ թվում 2 հոգևորական։ Գույքը ընդունողների կողմից անցկացվեց եկեղեցական տների (շենքերի-Մ.Դ.) ցուցակագրում և ընդունում»²⁴։ Դիմադրության այս օրերին հատկապես

²⁰ Տե՛ս «Դրօշակ», N 7, օգոստոս, 1903:

²¹ Տե՛ս **Վ. Երկանյան**, Պայքար հայկական նոր դպրոցի համար Անդրկովկասում, էջ 248:

²² Տե՛ս **Հ. Աճեմյան**, «Հայոց Հայրիկ», էջ 781-782:

²³ Նույն տեղում, էջ 783:

²⁴ Տե՛ս «Новое обозрение», 1903, N 6498:

կարևոր էր կաթողիկոս Խրիմյան Հայրիկի բռնած դիրքը, որն առավել ցայտուն երևաց սեպտեմբերի 5-ին, երբ Էջմիածին եկավ կառավարական ընդունող հանձնաժողովը Երևանի փոխնահանգապետ Նակաշիճեի գլխավորությամբ: Ահա Նակաշիճեի պահանջին կաթողիկոսի համարձակ պատասխանը վկայող փաստաթղթից մի հատված. «...Ուստի իմ վերջնական խօսքս է, որ երբեք իմ կողմից Գանձարան չի յանձնուի. վարուեցեք ինչպես Ձեր ցանկությունն է և օրէնքի տրամադրութեան, եթէ հաճելի է Ձեզ, կարող էք կնքել. Այս իմ վերջին խօսքս»²⁵: Էջմիածնից հետո հանձնաժողովը ուղևորվում է Օշական, Աշտարակ, ապա Եղվարդ, որտեղ նույնպես երեցփոխներն ու տանուտերերը մերժում են ստորագրել որևէ փաստաթուղթ՝ բացատրելով, որ. «...իրենք չեն կարող առանց կաթողիկոսի հրահանգի՝ ունէ մասնակցութիւն ունենալ»²⁶: Ցարական իշխանություններին հատկապես ուժեղ դիմադրություն, ցույց տվեցին Շուշին, Լոդին և Ախալքալաքը²⁷: Այն, որ ցարական իշխանությունները խուճապի մեջ էին հայտնվել և չէին կանխատեսել նման դիմադրություն, ապացուցվում է այն փաստով, որ ներքին գործերի նախարար Պլենն սեպտեմբերի 15-ի կարգադրությամբ Գանձակ, Շուշի և Նուխի քաղաքների համար սահմանեց պարտադիր կանոններ, որոնցով արգելվում էին ժողովրդի համախմբումները հասարակական վայրերում, ժողովածուները պարտավոր էին ուստիկանության առաջին պահանջով անհապաղ ցրվել. չինագանդվողները ենթարկվում էին վարչական կարգով 500 ռուբլի տուգանքի կամ բանտարկության 3 ամիս ժամկետով²⁸: Այնուհետև քաղաքների այդ շարքը լրացնում են Կարսը և Ալեքսանդրապոլը²⁹: Այդ պայքարի մասին հարգանքով էին արտահայտվում ժամանակակից հեղինակները. «Բաժակը լցվեց: Ժողովուրդը չդիմացավ: Նա խոյացավ պաշտպանելու իր եկեղեցուն: Խաղաղ մարդիկ, որոնք նախկինում չէին պատկերացնում ըմբոստանալու հնարավորությունը, գնացին կազակներով և չինովնիկներով շրջափակված իրենց եկեղեցին: Նրանց ծեծում էին, նրանց վրա կրակում էին, բայց դա նրանց չէր կանգնեցնում: Ոչ մի քաղաքում, ոչ մի գյուղում գույքի բռնագրավումը սահուն չանցավ:

²⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 16, գ. 333, թ. 81-89, ձեռագիր, քնագիր:

²⁶ Տե՛ս «Դրօշակ», 1903, N 8:

²⁷ Տե՛ս **Վ.Երկանյան**, Պայքար հայկական նոր դպրոցի համար Անդրկովկասում, էջ 251-253:

²⁸ Տե՛ս «Մշակ», 1903, N 203:

²⁹ Տե՛ս «Новое обозрение», 1903, N 6517, նույնը կա նաև «Մուրճ», 1903 N 9-ում:

Շատ տեղերում արյուն թափվեց...»³⁰: Այսպիսով, 1903թ. Արևելյան Հայաստանում տեղի ունեցած հակացարական ելույթների թեման վերլուծելով՝ կարող ենք որոշ եզրակացություններ կատարել. 1.Այդ ելույթները հայ ժողովրդի ցույց տված առաջին դիմադրության օրինակներն էին՝ սկսած Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելու ժամանակից (1828թ.): 2.Դիմադրության այդ օրինակներով հայ ժողովուրդն ապացուցեց, որ դեռ կարող է պայքարել իր շահերը պաշտպանելու համար և այդ հարցում միակամ է: 3.Ցարական կառավարությունն իր գործողություններով ապացուցեց, որ իր ծրագրերն իրագործելու համար ոչնչի առջև կանգ չի առնի, որի արդյունքը հայ ժողովրդի տված բազում զոհերը, վիրավորները, բանտարկվածներն ու քստորվածներն էին: 4.Ցարական կառավարության որդեգրած քաղաքականությանը հայ ժողովուրդը պատասխանեց հակացարական մեծ ու փոքր ելույթներով՝ փորձելով վիժեցնել կառավարության հայաձուլման և հայակործան ծրագրերը:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Ցարական Ռուսաստանի՝ հայ ժողովրդին ծուլելու քաղաքականությունն առավել մեծ թափ հավաքեց այն ժամանակ, երբ 1896 թ. Կովկասի կառավարչապետ նշանակվեց Գոլիցինը: Մեծ մասամբ նրա նախաձեռնությամբ կյանքի կոչվեց եկեղեցապատկան գույքերն ու դրամագլուխները բռնագրավելու մասին 1903 թ. հունիսի 12-ի ցարական հրամանագիրը: Հայ ժողովուրդն ընդվզեց այդ հրամանագրի դեմ: Արևելյան Հայաստանում տեղի ունեցան հակացարական մեծ ու փոքր ելույթներ՝ նպատակ ունենալով չեղարկել հրամանագիրը: Հատկապես նշանավոր էին Ղարաքիլիսայի, Ալեքսանդրապոլի, Երևանի, Էջմիածնի, Կարսի, Լոռու, Շուշիի և այլ քաղաքների ու գյուղերի ելույթները, որոնցով հայ ժողովուրդն ապացուցեց, որ դեռ ունակ է պայքարելու իր շահերը պաշտպանելու համար և այդ հարցում միակամ է:

Բանալի բառեր – եկեղեցի, ցարական, հրամանագիր, բռնագրավում, հակացարական, ցուցարար:

³⁰ См. у А.К. Дживелегов, Армяне в России, Москва, 1906, с. 32:

АНТИЦАРСКИЕ ВЫСТУПЛЕНИЯ В ВОСТОЧНОЙ АРМЕНИИ В 1903 ГОДУ

МКРТИЧ ДАНИЕЛЯН

Политика царской России по ассимиляции армянского народа получила новый размах, когда в 1896 году наместником был назначен Голицын. В большей мере по его инициативе был претворен в жизнь указ царя от 12 июня 1903 года о конфискации церковного имущества и капитала. Армянский народ взбунтовался против этого указа. В Восточной Армении прошли крупные и небольшие антицарские выступления, целью которых была отмена указа. Из этих выступлений известны выступления Каракилиса, Александрополя, Еревана, Эчмиадзина, Карса, Лори, Шуши и других городов и сел, которыми армянский народ доказал, что еще в силе сражаться за свои интересы, и что в этом он единоклубен.

Ключевые слова – церковь, царский, имущество, указ, конфискация, антицарский, демонстрант.

ANTI-TSARIST REVOLTS IN 1903 IN EASTERN ARMENIA

MKRTICH DANIELYAN

The policy of tsarist Russia to assimilate Armenians speeded up when Golitsin was appointed the governor of the Caucasus in 1896. It was mostly due to his initiatives that the Russian Tsar on June 12, 1903 issued a decree to confiscate all the property of the Armenian Church and funds in the Caucasus. The Armenians rebelled. They fought to abolish this decree. The most notable protests took place in Gharakilisa, Alexandrapole, Yerevan, Edchmiatsin, Kars, Lori, Shushi and some other cities and villages. The Armenian people thus proved that they were still able to fight for their rights and were united on that issue.

Key words – Church, tsarist, decree, confiscation, anti-tsarist, demonstrator.